

j ?kphj I gk; ds dk0; es I eL; k dk I ek/kku
ryk'krh jktuhfrd nf"V

Pankaj Singh

Hindi Literature, Allahabad University.

i Lrkouk %

Lokrak; kkkj Hkkj r dh jktuhfrd fol axfr; kdk
fp=.k j ?kphj I gk; uscgr dtkyrik i fd; k gA muds
dk0; dk , d cgr cmk Hkkx ykdrk=d I jdkj ds
foNr fp=ka I s Hkj k gA ykdr=d ds uke ij fdl rjg
I Ukk dh ckxMkj HkV] cbeku vkJ /krz jkturkva us
gLrxr dj yh g& bl dk yxHkk C; k gk fp=.k I gk;
dh dforkvkaesekst in gA
jktuhfrd&l kektd thou dh fonirkvadks
Li "V djrsgq bl h Øe eadbtxg mlglusvi R; f k : i
I sbl ds I ek/kku ds I Hkh [kst fudkysgA njvl y
I gk; dk I kfgr; I EcU/kh nf"Vdk k u rks: i oknh gsvkj
u fuji {koknhA osbl dk , d I kfkd y{: r; djrsgq
njvl y j ?kphj I gk; I kfgr; dks I ekt I s
fuj i {k ughaekurA vkJ ; g Hkh fd I kfgr; d o y I ekt
dk ni z k Hkj ughaq cfYd ml dksjkg fn[kkusoky , d i d k'k&fcUngA I gk; I kektd&jktuhfrd I dVka dk fp=.k d o y *dfo^
; k *I kfgr; dkj^ cuusdsfy , ughadjrA mudk ey y{: bu I dVka dsLo: i dks i kBdkads I keusmtkj dj mudk I ek/kku
ryk'uk gA ykdrkemu I dVka sfutkr i kusdk u d o y tCk i sk gk cfYd ml dsfy , i z k Hkh fd , tk,& dN , d k fopkj
y o j I gk; I kfgr; jpusdsfy , r\$ kj gkrsqA bl I nHkzeal gk; dk , d dFku mYykuh; g&
*I ekt eal erk vkJ U; k; dsfy , i fjozl dsiz Ru dk vkuHfxd
gh gk rk gSfodeA , d sl kektd i z Rukadsmrkj & p<klo ds
I kFk&I kFk dfo dk vdsyki u ?Vrk&c<fk jgrk gA dfork fy[kus
ij nli jsyksx ml ea'kkfey gkst, a{: ; g vkJ k k ml dh gA^

okLro eaj ?kphj I gk; dh nf"V ea'ekt^ i gysgdfork ckn ea' dfork^ djusdsfy , dfork fy[kuk I gk; dk y{:
ugh gA os; 'k dfrz; k /ku dsfy , I kfgr; ds{ks eauhavk, FkA *I kfgr; &I tu^ mudk i sk ughFkA og rksI kektd i fjozl
dk , d ek; e Hkj FkA bl dstfj , os*cnyko^ ykuk pkgrsFkA njvl y *dfork fy[kusdsdeZeqh fufgr gSfd nkrj Qk VLoa vkJ
y kskadk^cnyko gloskA^

I p rks; g gSfd j ?kphj I gk; *dk; d k dfo^ gA osI kektd&jktuhfrd I eL; kvkadksrVLFk gkst j ughaek I drA
ml eaqLr{ki djuk pkgrsgq fLFkfr; kdkscnyuk pkgrsgq vkJ bl cnyko dsfy , gh osI kfgr; d ekpij I k d j rsqA
I gk; dh dforkvkaadks i <ej tgk , d vkJ I kektd&jktuhfrd foNfr; k a l s l keuk gk rk gk og hanu jh vkJ buds
I ek/kku dsdN I Hkh gkFk yxrsgq mudh jk; esbu xHkj I kektd&jktuhfrd i f j fLFkfr; kadsfy , ftruk gekstuifrfuf/k
vkJ urk nksh gk ml I sde turk ugha ; fn turk food I sde ysrks'kkl u&l Ukk dh ckxMkj xyr gkFkseatkusgh u i k , A
njvl y ykra dsLo: i dksLoLFk vkJ LoPN cuk, j [kusdsfy , t: jh gSfd ml dks HkhM^=^ earCnhy gkst sj kdk
tk, A I gk; *HkhM^ I suQj r djrsgq os HkhM^ dks* turk^ eacnyrsqg nuk pkgrsgq ftl fnu , d gk vkJ ml h fnu ykdr=d
okLrfod vkJ okNuh; Lo: i dh cgkyh gkst tk, xhA HkhM^ I suQj r t: j gk ysdru ml I shkkx tksdk mi Øe ughA , d xgjh
vkUrj d I gkutfir gk ftl dsdkj .k os HkhM^ dks* turk^ eacnyuk pkgrsgq mudsfe= vkJ I kfgr; dkj eukgj ' ; ke tksk dk ; g
i ; bsk.k , dne mi ; Dr g& *gk vkJ [kjh ne rd j ?kphj ogh j ?kphj Fk tksdykalj gkssdsukrseki & reke ykshath HkhM^ suQj r
dj I drk Fk yfdu I ksHkh bl fy , fd ml dseu esml HkhM+dh gj bdkbz dsfy , xgjh fpUrk ml dh xfjek ds i fr vfrfjDr
I txrk vkJ vi uk , d vyx gh < dk vi uki k FkA^

I gk; vdkupj .k dh i dFk dksxyr I e>rsFkA vkJ ; g *HkhM^ dh , d i eFk pkfjf=d fo'kskrk gA mlgsnqk vkJ {kkk
gk rk gk tcsnqkrsqfd fdl h , d eFk vkJ fl jfQjsdh rku ij gtljk>ersqg

*gk; &gk; djrsgq gk&gk djrsgq g&gadjrsqg

j?kphj I gk; ds dk0; es I eL; k dk I ek/kku ryk'krh jktuhfrd nfV

I epk;

, d gtkj ykx /; kueXu I qrsqg
, d vnn fja krk gsf1 rkjA^

I gk; pkgrsFksfd ykx vi uscf) vkg food I dske ya I dh. kZekU; rkvkaI sÅij mBdj I kp I dA tkfr] /ke] {ks dks njfdukj dj mEehnokj ; k tui frfuf/k dsokLrfod pfj =, oa0; fDrRo dksegUo nA , d k gkusi j gh ykdrf dh ; g i æ[k fo'kskrk erz: i ysl dskh fd ykdrf=d 'kkl u izkkyh eaturk vi usÅij Lo; a'kkl u djrh gA

j?kphj I gk; tkursgsfd *ykdrf=d 'kkl u izkkyh eaturk vi usÅij Lo; a'kkl u djrh gA
eukoj ' ; ke tksh kh I gk; dsckjseafy [krsg& **j?kphj vñre {k.k rd Hkh og 0; fDr vkg jpusdkj cuk jgk tksvi usgh 'kncuaeHkhM+ I seDr ysdur turk I sl a Dr jguk pkgrk FkkA^

*ykdrf=d jktuhfrd 0; oLFkk I pk: : i I spy\$ bl dsfy, t: jh gsf1 cñ) thoh oxzvi usnkf; R; kdkc [kch fuokj djA eDrck dh rjg j?kphj I gk; dsfy, Hkh ; g oxzdbckj fujk'kk vkg fpulk dk fo'k; curk gA /ku] I Ükk vkg i jth dsekj gA
*xyr^dk l kfk nusdksr§ kj gks tkrk gA 'kkl u dh xyr uhfr; kdkscM+ I gtrk l sLohdkj dj yrk gA

*I c u"V gks tkusdh dYi uk

'kkl u dh bPNk gS

vkvlsgc I c feydj

mI sNkM+ckdh I c u"V djA^

ykdrf=d 'kkl u izkkyh ogahLFkkf r gks l drh gS tgkj thou vkg jgu&l gu dsLrj ij ykdrf=d ekgkSy gA
ykdrf=d thou&i) fr eaykx , d&nI jsdsfopkj kdk I Eku djrsgA dVWjrk dSLFkk i j I fg". kpk dk nkeu FkkersgA vPNh
phtkdk gj txg I sl ag djrsg& fcuk fdI h gB vkg i vkg dA j?kphj I gk; dk Lo; adk Hkh 0; fDrRo dA bl h rjg dk FkkA
I jsk 'kekLusmuds ykdrf=d 0; fDrRo ij I gh i zdk'k Mkyk gA & *f1 QZ I ektoknh ny gh ughacfYd Hkkjrh; dE; fuLV i kvh
ekDI bkh dE; fu"V i kvh uDI y nyk ekuofk/kdkj ; k ulxfjd I tFkkvkaI stMsfdI h Hkh I xBu us tgg Hkh I ekurk vkg U; k; dh
yMkbz'kq dh j?kphj I gk; rRdky vi uh i=dkfjrk dsek/; e I smI ea'kkfey gq A^

j?kphj I gk; I ekt ea'foe'kI dsi {kIj FkS fookn^dsughA tkfr] /ke] Hkk"kk] {ks dsuke ij vki l h I ak"Zfo [Mu dh vkg
ystk, xkA vkg bl dk Qk; nk osyks mBk, xstksHkhV] v; kA; vkg vi jk/k gksrgg Hkh turk dh jgupkbzdzusdk nkok djrsgA ; g
jgupkbz turk dsfgr vkg dy; k.k dsfy, u gkdlj vi uh frtjkh Hkjusdsfy, gA I gk; dh , d dfork gA & 'pjgk'A bl eacMs
rkfdz <k I s'fookn vkg dyg^dh eukofuk i j i gkj fd; k x; k gA

*yks n§[krsgsM+sD; kgkA^

i gusl npj I fkj spgjs

giI djdsi MnsyxsfQj

vxj ogh gksrp ftI I srp

yM+srgsksrksyM+sD; kgkA^

I gk; dh jk; ea0; fDr dksvi uh Lok/khurk ughafxjoh j [kuh pkfg, A Lokr; kbjk Hkkj r ea0; fDr i gysdh rjg u rksvc
xyke jgk vkg u ifrcakadsl k; se aml sfotkhu elsyd vf/kdkj I fo/kku i nuk gA buesfopkj vkg ^vfHk0; fDr dh Lorarlk^ i e[k
gA vi usbl vf/kdkj dk l nq; kx djuk pkfg, A *xyr^dksxvr vkg *I g^dkl ghi dgusdk l kgl gksk pkfg, A /ku] I Ükk ; k Hk;
dsdkj .k pj ughajguk pkfg, A , d LoLfk ykdrf= dsfy, Lok/khurk dk mi; kx cgr t: jh gA I gk; fy [krshk gA & *cgr fnu gq
rc eusdgk Fkk fy [kpk ugh@fdI h dsvknk I @ vkt Hkh dgrk g^

yfdu ; g Hkh I p gsf1 *Lok/khurk^ 'kkl u I Ükk dks [kvdrh Hkh gA 0; fDr dksdA kfr Hkh mBkuh i M+l drh gA fdUrqbu
I c dscko tñ *Lok/khu 0; fDr^ dh I ekt ea'i uh , d vyx gh Hkfedk gksrh gA eDrck dh rjg j?kphj I gk; ds; gk Hkh

* vfHk0; fDr^ dsvi us [krjsg&

*gksl drk gsf1 mu dfo; kaeajk I Eku u gks

ftuds0; k[; kukaI sl ekLkh I ger gA

?kj i j Qndrsgg I Eiknd xnxn gA^

oLr%j?kphj I gk; pkgrsgsfd turk bruh tkx#d gksfd vi uh I kelftd&jktuhfrd I eL; kvkaI si jh rle; rk I s
I ak"Zdj I dA og tM+vkg fuflØ; u jgA orZku ea'jktuhfr^dk : i volNuh; rRokausbruk foÑr fd; k gsf1 bl 'kcn dk
udkjRed vFkzeidbzckj i z kx fd; k tkrk gA *jktuhfr^dk i <&fy [ksyksausyxHkh *okdvkj^nsfn; k gA I H; vkg Hkysyks
nsl dh jktuhfrd izkkyh eavi uh dkbsHkfedk gh ughal e>rA ; g furkUr xyr gA *jktuhfr^ I snj ughagv k tk I drkA døy
rVLfk nVk cudj ughajgk tk I drkA

njvI y *jktuhfr^ vkg I ekt ea' dkj Red gLr{ki ds vyx&vyx rjhds vi uk, tk I drs gA , d jkLrk I fØ;
jktuhfrd&l kelftd thou dk g§ i R; {k : i I sl fefyf gksdk gA nI jk vi R; {k : i I shkxhnkjh dk gA vyx&vyx i slk vkg
thfodkiktlz dsl kku vi ukusdscko tñ 0; fDr vi usnsl dh *jktuhfr^ vkg *I ekt^ea'mifLfr jg I drk gA vi u&vi usekpñi j
; g yMkbz'yM+l drk gA j?kphj I gk; dk I kfgr; d thou bl dk I cl scM+ mnkgj .k gA os*ykdrf=^ ds*fouk'k^ dksdøy elks
gkdlj n§k ughal drs bl fouk'k dsfo#) dkj bkbzdzrsg&

j?kphj I gk; ds dk0; es I eL; k dk I ek/kku ryk'krh jktuhfrd nf"V

**e&dgjkk fd i R; d , h pht ft l dksvki dfork dgrsgs; k
dkbzkh jpuRed i z Ru eyr%vi usvki eam h fouk'k ds
fo#) dkjbkbzg^{m1}

fu"dz; g gSfd **os; g ughaekursfd fLFkfr; kads; FkkFkZdh 0; k[; k dk vf/kdkj fl Qj jktuhfrd ny vkJ ml dsurkvka
dksgs gh osfLFkfr; kadsfo'yuk. k eaf'kj dr djuk pkgrsg bl dk dkj .k gA mudk ekuuk gSfd ; FkkFkZdh I e> dksosutko vkJ
xgjk djks tksmudh jpuk evk, gA vi uh bl l kp dsdkj .k j?kphj I gk; , d fo'ksk i dkj dsjktuhfrd dfo ds: i eal keus
vkrsgr^{m2}

I UnHkz I ph %

1- j?kphj I gk;] jpukoyh&1] I 0& I jsk 'kek jktdey i dk'ku] ubZfnYyh i Eke I Ldj .k&2000] i 0 10-

2- ogh i 0 10-

3- j?kphj I gk; %jpukvkdscgkus, d Lej .k eukgj ' ; ke tkh kh ok.kh i dk'ku] ubZfnYyh i Eke I Ldj .k&2003] i 0 111-

4- j?kphj I gk;] jpukoyh&1] ^, d v/M+Hkj rh; vkrEk" I 0& I jsk 'kek jktdey i dk'ku] ubZfnYyh i Eke I Ldj .k&2000] i 0 139-

5- ogh] ^cf) thoh clk oDr0; *] i 0 175-

6- ogh] 'pgjk] i 0 187-

7- ogh] 'Lok/khu 0; fDr"] i 0 108-

8- ogh] 'Lok/khu 0; fDr"] i 0 108&109-

9- ogh] i 0 10-